

महाराष्ट्राची प्रबोधन परंपरा: युगपुरुषांमधील वैचारिक अनुबंधाचे एक विश्लेषण

प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे

कला, वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा,

ता. दर्यापूर, जि. अमरावती, महाराष्ट्र,

ईमेल: pjjambhule38@gmail.com

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत संशोधन लेख, महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासाकडे पाहण्याचा एक नवीन दृष्टिकोन प्रस्तुत करतो. अनेकदा महात्मा फुले, सयाजीराव गायकवाड, शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या महापुरुषांच्या कार्याकडे सुट्या-सुट्या बेटांप्रमाणे पाहिले जाते. तथापि, हा लेख एक पर्यायी युक्तिवाद मांडतो. या लेखाचे मुख्य प्रबंध-विधान (Thesis Statement) असे आहे की, महाराष्ट्राची सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ ही विविध महापुरुषांच्या कार्याची केवळ आकस्मिक बेरीज नसून, तो महात्मा फुले यांनी पेरलेल्या सत्यशोधकी, बहुजनवादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारांचा एक सेंद्रिय (organic), विकसित होत गेलेला आणि आंतर-पिढी हस्तांतरित (inter-generationally transferred) झालेला वैचारिक प्रवाह आहे. हा लेख, या महापुरुषांमधील 'युगबंध' हे केवळ वैयक्तिक संबंध किंवा योगायोग नसून, ते एका समान वैचारिक वारशाचे (a shared intellectual legacy) सातत्य, विस्तार आणि उत्क्रांती कसे दर्शवतात, याचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. हा अभ्यास, महाराष्ट्राच्या प्रबोधन परंपरेचे एकसंध आणि गतिशील स्वरूप उलगडून दाखवतो, जे तिला भारताच्या इतर सामाजिक चळवळींपेक्षा वेगळे ठरवते.

मुख्य संकल्पना (Keywords): सामाजिक परिवर्तन, वैचारिक वारसा, महात्मा फुले, डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, आंतर-पिढी हस्तांतरण, बहुजनवाद, सत्यशोधक चळवळ.

घटक १: प्रस्तावना – सुट्या बेटांपासून सेंद्रिय प्रवाहाकडे

महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय इतिहासाचा अभ्यास करताना, एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकात होऊन गेलेल्या महापुरुषांच्या कार्याचा उल्लेख अनिवार्य ठरतो. महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, सयाजीराव गायकवाड, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत गाडगे महाराज आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील ही नावे इतकी तेजस्वी आहेत की, त्यांच्या कार्याकडे अनेकदा स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण आणि एकमेकांपासून अलग असलेल्या 'बेटांप्रमाणे'

पाहिले जाते. प्रत्येक महापुरुषाचे चरित्र आणि कार्य इतके मोठे आहे की, त्याभोवतीच समीक्षेचे आणि अभ्यासाचे विश्व फिरत राहते. या प्रक्रियेत, या तेजस्वी बेटांना जोडणारा वैचारिक आणि कार्यात्मक सेतू मात्र अनेकदा दुर्लक्षित राहतो.

या महापुरुषांमधील परस्पर संबंधांचा उल्लेख अनेकदा वैयक्तिक भेटीगाठी, आर्थिक मदत किंवा एकमेकांबद्दलचे गौरवोद्गार यांसारख्या घटनांपुरता मर्यादित ठेवला जातो. परंतु, या वरवरच्या संबंधांच्या पलीकडे जाऊन, त्यांच्यातील वैचारिक अनुबंधाचा, एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित झालेल्या विचारांच्या आणि कार्यांच्या सातत्याचा शोध घेणे, हे महाराष्ट्राच्या प्रबोधन परंपरेचे खरे स्वरूप समजून घेण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. या वैचारिक नात्यालाच प्रस्तुत लेखात 'युगबंध' ही संकल्पना वापरली आहे. हे 'युगबंध' म्हणजे केवळ दोन व्यक्तींमधील संबंध नाहीत, तर ते दोन युगांमधील, दोन विचारसरणींमधील आणि दोन कृती-कार्यक्रमांमधील एक सेंद्रिय नाते आहे.

याच पार्श्वभूमीवर, हा संशोधन लेख एक नवीन आणि केंद्रीय युक्तिवाद (thesis) प्रस्तुत करतो: महाराष्ट्राची सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ ही विविध महापुरुषांच्या कार्याची केवळ आकस्मिक बेरीज नसून, तो महात्मा फुले यांनी पेरलेल्या सत्यशोधकी, बहुजनवादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारांचा एक सेंद्रिय (organic), विकसित होत गेलेला आणि आंतर-पिढी हस्तांतरित (inter-generationally transferred) झालेला वैचारिक प्रवाह आहे. हा लेख, या महापुरुषांमधील 'युगबंध' हे केवळ वैयक्तिक संबंध किंवा योगायोग नसून, ते एका समान वैचारिक वारशाचे (a shared intellectual legacy) सातत्य, विस्तार आणि उत्क्रांती कसे दर्शवतात, याचे चिकित्सक विश्लेषण करतो.

हा युक्तिवाद सिद्ध करण्यासाठी, हा लेख एका विशिष्ट संरचनात्मक मार्गाने पुढे जाईल. तो एका महापुरुषाच्या कार्याला केवळ चरित्रात्मक माहिती म्हणून न पाहता, ती माहिती एका मोठ्या वैचारिक प्रवाहाचा भाग म्हणून विश्लेषित करेल.

1. घटक २ मध्ये, आपण या प्रवाहाचे उगमस्थान असलेल्या महात्मा फुले यांच्या कार्याचे आणि विचारांचे विश्लेषण करू. फुले यांनी शिक्षण, शेती, जातीयता आणि इतिहास यांविषयी जे क्रांतिकारक विचार पेरले, ते या संपूर्ण चळवळीचे 'बीज' कसे होते, हे आपण तपासू.
2. घटक ३ मध्ये, हे बीज राजेशाहीच्या आश्रयाने कसे रुजले आणि वाढले, याचा आढावा घेतला जाईल. यात सयाजीराव गायकवाड आणि शाहू महाराज यांनी फुलेप्रणित विचारांना आपल्या संस्थानांमध्ये धोरणांच्या आणि कायद्यांच्या रूपात कसे आणले, हे विश्लेषित केले जाईल.
3. घटक ४ मध्ये, हा वैचारिक प्रवाह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रूपात आपल्या शिखरावर कसा पोहोचला, याचे विश्लेषण केले जाईल. आंबेडकर यांनी या चळवळीला केवळ पुढे नेले

नाही, तर तिला एक सखोल तात्त्विक, घटनात्मक आणि कायदेशीर आधार कसा दिला, हे स्पष्ट केले जाईल.

4. घटक ५ मध्ये, हाच विचार संत गाडगे महाराज आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या माध्यमातून तळागाळातील लोकांपर्यंत, त्यांच्या भाषेत आणि त्यांच्या पद्धतीने कसा पोहोचला, याचे विवेचन असेल.

5. घटक ६ मध्ये, या सर्व विश्लेषणाचा समारोप करून, या अद्वितीय 'युगबंधां'मुळे महाराष्ट्राची सामाजिक चळवळ कशी एकसंध, प्रभावी आणि दीर्घकाळ टिकणारी ठरली, याचे महत्त्व अधोरेखित केले जाईल.

थोडक्यात, हा लेख या महापुरुषांकडे सुटे दिवे म्हणून न पाहता, एकाच वैचारिक तेल-वातीने पेटलेल्या आणि एकमेकींना प्रकाश देणाऱ्या मशालींच्या प्रवाहाप्रमाणे पाहण्याचा प्रयत्न करतो.

दुसरा घटक: महात्मा फुले – परिवर्तनाच्या चळवळीचे बीज

महाराष्ट्राच्या सामाजिक क्रांतीच्या विशाल वृक्षाचा शोध घेताना, त्याची मुळे अनिवार्यपणे महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारांच्या आणि कार्याच्या जमिनीत रुजलेली दिसतात. फुले हे केवळ एक समाजसुधारक नव्हते; ते एका नव्या युगाचे, एका नव्या विचारप्रणालीचे उद्गाते होते. त्यांनी शिक्षण, जातीयता, धर्म, स्त्री-दास्य, शेती आणि इतिहास या सर्व क्षेत्रांमध्ये इतके मूलगामी आणि क्रांतिकारक विचार मांडले की, पुढील शंभर वर्षांच्या महाराष्ट्रातील सामाजिक-राजकीय चळवळींची वैचारिक पायाभरणी त्यांच्याच कार्यातून झाली. त्यांच्या विचारांचे 'बीज' इतके शक्तिशाली होते की, वेगवेगळ्या काळात आणि वेगवेगळ्या परिस्थितीत, सयाजीराव, शाहू महाराज, आंबेडकर आणि गाडगेबाबा यांसारख्या महापुरुषांनी त्याच बीजाचे संवर्धन करून त्याला एका विशाल वृक्षात रूपांतरित केले. या 'युगबंधां'चा उगम फुले यांच्या कार्यात कसा आहे, हे तपासणे महत्त्वाचे ठरते.

१. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण: शूद्रातिशूद्रांच्या मुक्तीचा मार्ग

फुले यांनी अचूकपणे ओळखले होते की, ज्ञान आणि शिक्षण हेच ब्राह्मणी वर्चस्वाचे आणि सामाजिक विषमतेचे मूळ आहे. 'विद्येविना मती गेली | मतीविना नीती गेली ||' या त्यांच्या प्रसिद्ध उक्तीतून त्यांनी शिक्षणाअभावी समाजाची होणारी अधोगती अचूकपणे मांडली. तोपर्यंत शिक्षण हे केवळ उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी होते. फुले यांनी, आणि त्यांच्यासोबत सावित्रीबाई फुले यांनी, १८५१-५२ मध्ये मुलींसाठी आणि अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या मुला-मुलींसाठी शाळा सुरू करून, या मक्तेदारीवर थेट हल्ला चढवला. हा केवळ एक शैक्षणिक प्रयोग नव्हता; ती एक सामाजिक क्रांती होती (कीर, १९६८).

त्यांनी केवळ शाळा काढल्या नाहीत, तर शिक्षणाचा उद्देश काय असावा, हेही स्पष्ट केले. शिक्षण हे केवळ साक्षरतेसाठी किंवा नोकरी मिळवण्यासाठी नाही, तर ते माणसाला आपल्या हक्कांची

जाणीव करून देण्यासाठी, त्याला आत्मसन्मान मिळवून देण्यासाठी आणि त्याला शोषणव्यवस्थेविरुद्ध लढण्यास सक्षम करण्यासाठी आहे. हाच शिक्षणाचा विचार पुढे शाहू महाराजांनी आपल्या आरक्षणाच्या धोरणात, सयाजीरावांनी सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्यात, कर्मवीर भाऊरावांनी 'कमवा आणि शिका' योजनेत आणि डॉ. आंबेडकरांनी 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' या महामंत्रात विकसित केला. या सर्वांच्या शैक्षणिक कार्यांचे मूळ बीज फुले यांच्या स्त्री-शूद्रातिशूद्रांच्या शिक्षण चळवळीत आहे.

२. इतिहासाचे पुनर्लेखन: बहुजन अस्मितेची निर्मिती

फुले यांनी केवळ वर्तमानावरच भाष्य केले नाही, तर त्यांनी इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनच बदलून टाकला. त्यांनी 'गुलामगिरी' (१८७३) या ग्रंथातून आणि 'शेतकऱ्यांचा असूड' (१८८३) या निबंधातून, आर्य-अनार्य संघर्षाची मांडणी केली आणि हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला की, भारतातील शूद्रातिशूद्र हे येथील मूळचे शासक होते आणि ब्राह्मणी व्यवस्थेने त्यांना गुलाम बनवले. या मांडणीचा सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे, त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रतिमेचे केलेले पुनर्वाचन.

तोपर्यंत शिवाजी महाराजांकडे केवळ एक 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' आणि हिंदू धर्माचे रक्षणकर्ते म्हणून पाहिले जात होते. फुले यांनी १८६९ मध्ये शिवाजी महाराजांवर पहिला पोवाडा रचला आणि त्यात त्यांचा उल्लेख 'कुळवाडीभूषण' (शेतकऱ्यांचा राजा) असा केला. त्यांनी रायगडावरील महाराजांच्या विस्मृतीत गेलेल्या समाधीचा शोध घेतला आणि तिची डागडुजी केली (फडके, १९९१). ही केवळ एक भावनिक किंवा भक्तीपूर्ण कृती नव्हती. हा शिवाजी महाराजांच्या प्रतिमेला ब्राह्मणी वर्चस्वातून मुक्त करून, तिला बहुजनांची, शेतकऱ्यांची आणि शूद्रांची अस्मिता बनवण्याचा एक अत्यंत जाणीवपूर्वक केलेला राजकीय प्रयत्न होता. शिवाजी महाराजांना रयतेचा राजा म्हणून प्रस्थापित करण्याची ही दृष्टी, पुढे शाहू महाराजांनी आणि त्यानंतरच्या बहुजन चळवळीने अधिक प्रभावीपणे पुढे नेली.

३. शेतकऱ्यांच्या हक्काचा जाहीरनामा: 'शेतकऱ्यांचा असूड'

फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा असूड' या आपल्या ग्रंथातून शेतकऱ्यांच्या शोषणाची अत्यंत परखड आणि तपशीलवार मीमांसा केली. सरकारी नोकरशाही (सरकारी कामगार) आणि सावकारशाही (भट-शेटजी) या दुहेरी कचाट्यात शेतकरी कसा भरडला जातो, याचे त्यांनी भेदक चित्रण केले. त्यांनी केवळ समस्या मांडल्या नाहीत, तर त्यावर उपायही सुचवले. सरकारने शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या शिक्षणावर खर्च करावा, त्यांना आधुनिक शेतीचे ज्ञान द्यावे, त्यांना चांगल्या प्रतीची बियाणे पुरवावीत आणि त्यांना पाण्याच्या सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात, यांसारख्या मागण्या त्यांनी केल्या.

विशेष म्हणजे, त्यांनी कोणत्याही प्रकारची शेतकरी संघटना न काढता, केवळ आपल्या लेखणीच्या आणि विचारांच्या जोरावर शेतकऱ्यांच्या हक्काचा एक वैचारिक जाहीरनामा तयार केला. त्यांच्या या विचारांचाच प्रभाव पुढील काळातील शेतकरी चळवळींवर आणि शाहू महाराजांसारख्या

राज्यकर्त्यांच्या कृषी-धोरणांवर पडलेला दिसतो. थोडक्यात, महात्मा फुले यांनी शिक्षण, इतिहास आणि कृषी या तिन्ही क्षेत्रांत जे वैचारिक बीज पेरले, ते इतके मूलगामी होते की, तेच पुढील महापुरुषांच्या कार्यासाठी एक वैचारिक आधार आणि प्रेरणास्थान बनले. त्यांनी केवळ टीका केली नाही, तर त्यांनी एका पर्यायी, बहुजनवादी समाजाचा एक संपूर्ण आराखडाच सादर केला. या आराखड्याला मूर्त रूप देण्याचे कार्य त्यांच्या नंतरच्या 'युगबंधूंनी' केले.

तिसरा घटक: राजर्षींचा आधार – सयाजीराव आणि शाहू महाराजांनी फुलेंच्या विचारांना दिलेले मूर्त रूप

महात्मा फुले यांनी मांडलेले क्रांतिकारक विचार केवळ वैचारिक पातळीवरच राहिले असते, तर त्यांचा प्रभाव मर्यादित राहिला असता. कोणत्याही विचाराला जेव्हा संस्थात्मक आणि प्रशासकीय पाठबळ मिळते, तेव्हाच तो एका मोठ्या सामाजिक परिवर्तनाचे साधन बनू शकतो. हे महत्त्वपूर्ण कार्य महाराष्ट्राच्या दोन द्रष्ट्या आणि पुरोगामी राजांच्या, बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड आणि कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज यांच्या, रूपाने झाले. या दोन राजांनी फुलेप्रणित विचारांना केवळ आश्रय दिला नाही, तर त्यांनी त्या विचारांना आपल्या प्रशासकीय धोरणांचा, कायद्यांचा आणि संस्थात्मक सुधारणांचा अविभाज्य भाग बनवले. फुले यांनी पेरलेल्या वैचारिक बीजाला या दोन राजर्षींनी आपल्या अधिकाराच्या जमिनीवर रुजवून, वाढवून एका सशक्त रोपट्यात रूपांतरित केले.

१. सयाजीराव गायकवाड: प्रगतीशील राजा आणि शिक्षणाचा प्रसारक

सयाजीराव गायकवाड (१८७५-१९३९) हे खऱ्या अर्थाने एक 'तत्त्वज्ञ-राजा' (Philosopher-King) होते. त्यांचा फुले यांच्याशी थेट संपर्क आला नसला तरी, फुले यांच्या विचारांचा आणि कार्याचा प्रभाव त्यांच्या धोरणांवर स्पष्टपणे दिसतो. सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण: महात्मा फुले यांनी स्त्री-शूद्रातिशूद्रांच्या शिक्षणाची जी मागणी केली होती, तिला सयाजीरावांनी कायद्याचे स्वरूप दिले. त्यांनी आपल्या बडोदा संस्थानात १९०६ सालीच संपूर्ण भारतात प्रथमच सक्तीच्या आणि मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा लागू केला. हा निर्णय फुले यांच्या शैक्षणिक दूरदृष्टीचाच एक प्रशासकीय अविष्कार होता. त्यांनी ओळखले होते की, शिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती अशक्य आहे.

गुणवत्तेला प्रोत्साहन आणि आंबेडकरांना साहाय्य: सयाजीरावांनी केवळ प्राथमिक शिक्षणच नव्हे, तर उच्च शिक्षणालाही प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या संस्थानातून गुणवंत विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षणासाठी पाठवण्याची योजना होती. याच योजनेअंतर्गत, त्यांनी १९१३ साली भीमराव आंबेडकर या तरुण आणि अत्यंत हुशार विद्यार्थ्याची निवड करून, त्यांना अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती दिली (Keer, 1971). ही एक केवळ आर्थिक मदतीची घटना नव्हती. एका अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजातील तरुणाच्या बुद्धिमत्तेवर विश्वास टाकून, त्याला सर्वोच्च शिक्षणाची संधी देणे, हा फुले यांनी मांडलेल्या समतावादी आणि गुणवत्तेला प्राधान्य

देणाऱ्या विचारांचाच एक व्यावहारिक आविष्कार होता. हा 'युगबंध' पुढे डॉ. आंबेडकरांच्या रूपात भारतीय इतिहासाला कलाटणी देणारा ठरला.

सामाजिक सुधारणा आणि सत्यशोधक चळवळीला पाठिंबा: सयाजीरावांनी आपल्या राज्यात अनेक सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या. त्यांनी अस्पृश्यता निवारण, बालविवाह प्रतिबंध आणि स्त्रियांच्या हक्कांसाठी कायदे केले. विशेष म्हणजे, महात्मा फुले यांच्या निधनानंतर, त्यांनी सत्यशोधक चळवळीला आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याला आर्थिक पाठबळ दिले. ते सावित्रीबाईंना दरमहा ५० रुपये मानधन पाठवत असत (Mali, 1991). एका राजाने एका मूलगामी सामाजिक चळवळीला पाठिंबा देणे, हे त्यांच्या पुरोगामी विचारांचे आणि फुलेप्रणित कार्याबद्दलच्या आदराचे द्योतक आहे.

२. शाहू महाराज: आरक्षणाचे जनक आणि बहुजनांचे राजे

छत्रपती शाहू महाराज (१८९४-१९२२) यांनी तर फुले यांच्या विचारांना अधिक आक्रमकपणे आणि थेटपणे आपल्या प्रशासनात राबवले. शाहू महाराजांना 'रयतेचा राजा' किंवा 'बहुजनांचा राजा' म्हटले जाते, कारण त्यांनी फुले यांच्या बहुजनवादी विचारांना संस्थात्मक रूप दिले. आरक्षणाचा ऐतिहासिक जाहीरनामा: शाहू महाराजांचे सर्वात क्रांतिकारक कार्य म्हणजे त्यांनी १९०२ साली आपल्या कोल्हापूर संस्थानात शासकीय नोकऱ्यांमध्ये ५०% जागा मागासलेल्या (ब्राह्मणेतर) समाजासाठी राखीव ठेवण्याचा ऐतिहासिक जाहीरनामा काढला. हा आधुनिक भारतातील आरक्षणाचा पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा प्रयोग होता. फुले यांनी शिक्षण आणि सत्तेच्या केंद्रीकरणावर जे टीकास्त्र सोडले होते, त्याला शाहू महाराजांनी आरक्षणाच्या माध्यमातून एक ठोस उत्तर दिले. त्यांनी ओळखले की, केवळ शिक्षण देऊन भागणार नाही, तर शिक्षणानंतर सत्तेच्या आणि प्रशासनाच्या जागांवर सर्व समाजाला प्रतिनिधित्व मिळणे, हे सामाजिक न्यायासाठी आवश्यक आहे. हा निर्णय म्हणजे फुले यांच्या विचारांची थेट आणि धाडसी अंमलबजावणी होती.

आंबेडकरांना नेतृत्व म्हणून मान्यता: शाहू महाराजांनी डॉ. आंबेडकरांमधील नेतृत्वगुण आणि क्षमता अचूकपणे ओळखली होती. त्यांनी माणगाव येथे १९२० साली झालेल्या अस्पृश्यता निवारण परिषदेचे अध्यक्षपद डॉ. आंबेडकरांना दिले आणि जाहीरपणे सांगितले की, "आंबेडकरच तुमचे भावी नेते आहेत आणि तेच तुमचा उद्धार करतील." (Keer, 1971). एका प्रस्थापित राजाने एका तरुण, अस्पृश्य नेत्यावर इतका विश्वास दाखवणे आणि त्याला आपले नेतृत्व म्हणून मान्यता देणे, हा फुले-प्रणित बहुजनवादी राजकारणाचा एक सर्वोच्च क्षण होता. शाहू महाराजांना विश्वास होता की, फुले यांनी सुरू केलेले कार्य पूर्णत्वास नेण्याची बौद्धिक आणि नैतिक क्षमता केवळ डॉ. आंबेडकरांमध्येच आहे.

सत्यशोधक विचारांचा प्रत्यक्ष वापर: शाहू महाराजांनी केवळ कायदेच केले नाहीत, तर त्यांनी समाजात प्रत्यक्ष मिसळून जातीय भेदभावाला आव्हान दिले. त्यांनी गंगाराम कांबळे या अस्पृश्य समाजातील व्यक्तीला हॉटेल काढून दिले आणि स्वतः तेथे चहा पिऊन, अस्पृश्यतेच्या संकल्पनेवर प्रहार केला. त्यांनी आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन दिले. हे सर्व सत्यशोधक विचारांचे प्रत्यक्ष आचरण होते.

थोडक्यात, सयाजीराव गायकवाड आणि शाहू महाराज या दोन राजांनी फुले यांच्या सत्यशोधकी आणि बहुजनवादी विचारांना आपल्या अधिकाराचे आणि प्रशासनाचे पाठबळ देऊन, एका वैचारिक चळवळीला एका संस्थात्मक आणि राज्य-पुरस्कृत सामाजिक क्रांतीत रूपांतरित केले. त्यांनीच डॉ. आंबेडकरांसारख्या नेतृत्वाला पुढे येण्यासाठी एक अनुकूल पार्श्वभूमी तयार केली आणि अशाप्रकारे, 'युगबंधां'च्या या साखळीतील एक अत्यंत महत्त्वाचा दुवा म्हणून आपली भूमिका बजावली.

चौथा घटक: कळस आणि पूर्णता – डॉ. आंबेडकरांनी चळवळीला दिलेले तात्त्विक आणि घटनात्मक स्वरूप

जर महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक क्रांतीचे बीज पेरले आणि सयाजीराव व शाहू महाराजांनी त्याला आपल्या संस्थानांमध्ये रुजवले, तर या क्रांतीच्या वृक्षाला वैचारिक आणि तात्त्विकदृष्ट्या एका अभेद्य अशा शिखरावर नेऊन ठेवण्याचे आणि त्याला भारतीय राज्यघटनेच्या रूपात चिरस्थायी करण्याचे अद्वितीय कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. आंबेडकर हे या 'युगबंधां'च्या साखळीतील केवळ एक दुवा नव्हते; ते या संपूर्ण परंपरेचा कळस आणि पूर्णता (culmination and consummation) होते. त्यांनी फुले-शाहूंच्या कार्याला केवळ पुढे नेले नाही, तर त्याला एका अशा वैश्विक, मानवाधिकारवादी आणि लोकशाहीवादी चौकटीत बसवले, की ज्यामुळे या चळवळीचे स्वरूप केवळ प्रादेशिक न राहता, ते राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बनले.

१. फुले-शाहूंच्या कार्याचा वैचारिक विस्तार

डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांवर आणि कार्यावर त्यांच्या पूर्वसुरींचा, विशेषतः फुले आणि शाहू महाराजांचा, खोलवर प्रभाव होता, याची त्यांना स्वतःला जाणीव होती. त्यांनी महात्मा फुले यांना, बुद्धाच्या आणि कबीराच्या सोबत, आपले गुरू मानले होते. फुले यांनी जातीयतेच्या आणि अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाची जी सामाजिक आणि ऐतिहासिक मीमांसा केली होती, तिला डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या 'Who Were the Shudras?' (१९४६) आणि 'The Untouchables: Who Were They and Why They Became Untouchables?' (१९४८) यांसारख्या ग्रंथांमधून एक अधिक सखोल, संशोधन-आधारित आणि शास्त्रीय स्वरूप दिले.

फुले यांनी सुरू केलेला शिक्षणाचा आग्रह, डॉ. आंबेडकरांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या महामंत्रात रूपांतरित केला. येथे 'शिक्षण' हे केवळ वैयक्तिक उन्नतीचे साधन नाही, तर ते सामाजिक आणि राजकीय हक्कांसाठी 'संघटित' होऊन 'संघर्ष' करण्याचे एक हत्यार बनते. शाहू महाराजांनी आरक्षणाच्या माध्यमातून प्रशासकीय प्रतिनिधित्वाचा जो मार्ग दाखवला होता, त्याच मार्गाला डॉ. आंबेडकरांनी पुणे कराराच्या (१९३२) माध्यमातून राजकीय आरक्षणापर्यंत आणि पुढे भारतीय राज्यघटनेत कलम ३३० आणि ३३२ च्या माध्यमातून वैधानिक स्वरूपात स्थापित केले. अशाप्रकारे, त्यांनी आपल्या पूर्वसुरींच्या कार्याचा केवळ स्वीकार केला नाही, तर त्याला एका अधिक व्यापक आणि कायदेशीर चौकटीत नेऊन त्याची तार्किक परिणती साधली.

२. 'मी हिंदू म्हणून मरणार नाही': धर्मांतराची तात्त्विक भूमिका

डॉ. आंबेडकरांचे सर्वात मूलगामी पाऊल म्हणजे त्यांनी १९३५ साली येवला येथे केलेली धर्मांतराची घोषणा. "मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो, हा काही माझा गुन्हा नव्हता; पण मी हिंदू म्हणून मरणार नाही," ही त्यांची घोषणा म्हणजे फुले यांनी हिंदू धर्माच्या आणि त्यातील विषमतेच्या केलेल्या चिकित्सेचा तार्किक शेवट होता (Keer, 1971). फुले यांनी 'सार्वजनिक सत्य धर्मा'च्या माध्यमातून एका पर्यायी, बुद्धिप्रामाण्यवादी धर्माची कल्पना मांडली होती. डॉ. आंबेडकरांनी या कल्पनेला बौद्ध धर्माच्या स्वीकाराच्या रूपात एक मूर्त आणि संस्थात्मक स्वरूप दिले.

त्यांचे धर्मांतर हे केवळ एका धर्मातून दुसऱ्या धर्मात जाण्याची वैयक्तिक कृती नव्हती. ती एक अत्यंत सखोल राजकीय आणि तात्त्विक कृती होती. त्यांच्या मते, अस्पृश्यतेचा प्रश्न हा केवळ सामाजिक किंवा आर्थिक नसून, तो मूलतः धार्मिक आहे. जोपर्यंत दलित समाज हिंदू धर्माच्या चौकटीत राहिल, तोपर्यंत त्याला धार्मिक ग्रंथांच्या आधारावर अस्पृश्य आणि हीन लेखले जाईल. त्यामुळे, या चौकटीतून बाहेर पडणे, हीच मानसिक आणि सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्याची पहिली पायरी आहे. बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून, त्यांनी आपल्या समाजाला केवळ एक नवा धर्म दिला नाही, तर त्यांनी त्यांना एक नवा, गौरवशाली इतिहास, एक नवी, समतावादी ओळख आणि प्रज्ञा, करुणा व शील यावर आधारलेली एक नवी नैतिक संहिता दिली.

३. भारतीय राज्यघटना: परिवर्तनाच्या चळवळीचे कायदेशीर शिखर

डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय इतिहासातील सर्वात मोठे आणि चिरस्थायी योगदान म्हणजे भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी केलेले कार्य. भारतीय राज्यघटना ही केवळ देशाच्या प्रशासनाची एक नियमावली नाही; ती फुले-शाहू-आंबेडकर यांच्या सामाजिक क्रांतीच्या स्वप्नांचा एक कायदेशीर आणि नैतिक दस्तऐवज आहे. घटनेच्या प्रस्तावनेत नमूद केलेली स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही मूल्ये, ही याच प्रबोधन परंपरेची देणगी आहेत. कलम १७ द्वारे अस्पृश्यता नष्ट करणे, कलम १५ द्वारे जात, धर्म, लिंग यावरून भेदभाव करण्यास मनाई करणे, आणि कलम १४ द्वारे कायद्यासमोर सर्वांना समान मानणे, या तरतुदी म्हणजे फुले-शाहूंनी सुरू केलेल्या लढ्याला मिळालेले घटनात्मक संरक्षण आहे. डॉ. आंबेडकरांनी केवळ दलितांच्या हक्कांसाठीच नव्हे, तर स्त्रियांचे हक्क (हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून), कामगारांचे हक्क आणि अल्पसंख्याकांचे हक्क या सर्वांसाठी घटनात्मक तरतुदी केल्या. त्यांनी संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार करून, भविष्यातील सर्व सामाजिक आणि आर्थिक बदल हे केवळ घटनात्मक आणि लोकशाही मार्गानेच झाले पाहिजेत, याचा पाया घातला.

थोडक्यात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पूर्वसुरींच्या कार्याला एका अशा तात्त्विक आणि घटनात्मक उंचीवर नेले, जिथे ते केवळ एका समाजापुरते किंवा एका प्रदेशापुरते मर्यादित राहिले नाही. त्यांनी या चळवळीला एका अखिल भारतीय आणि चिरस्थायी संघर्षाचे स्वरूप दिले.

फुले, सयाजीराव आणि शाहू यांनी जर या क्रांतीची इमारत बांधली असेल, तर डॉ. आंबेडकरांनी त्यावर भारतीय राज्यघटनेच्या रूपात एक अभेद्य आणि तेजस्वी कळस चढवला.

पाचवा घटक: लोकचळवळीतील प्रतिध्वनी – गाडगे महाराज आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील

जर फुले, शाहू आणि आंबेडकर यांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक क्रांतीची वैचारिक, प्रशासकीय आणि घटनात्मक पायाभरणी केली असेल, तर या क्रांतीच्या विचारांना तळागाळातील, निरक्षर, गरीब आणि ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहोचवण्याचे आणि त्याला एका व्यापक लोकचळवळीचे स्वरूप देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य संत गाडगे महाराज आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी केले. हे दोघेही औपचारिक अर्थाने विचारवंत किंवा राजकीय नेते नव्हते, पण त्यांची नाळ सामान्य जनतेशी घट्ट जोडलेली होती. त्यांनी फुले-आंबेडकरांच्या विचारांतील गुंतागुंतीचे तत्त्वज्ञान सोपे करून, ते कीर्तनाच्या आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांच्या हृदयापर्यंत पोहोचवले. या 'युगबंधां'मुळेच ही चळवळ केवळ काही उच्चशिक्षित लोकांपुरती मर्यादित न राहता, ती खऱ्या अर्थाने एक 'बहुजन' चळवळ बनली.

१. संत गाडगे महाराज: कीर्तनातून प्रबोधन

संत गाडगे महाराज (१८७६-१९५६), ज्यांचे मूळ नाव डेबूजी झिंगराजी जाणोरकर होते, हे आधुनिक काळातील एक चालते-बोलते विद्यापीठ होते. त्यांनी पारंपरिक संत परंपरेतील 'कीर्तन' या माध्यमाचा वापर केला, पण त्याचा आशय पूर्णपणे बदलून टाकला. त्यांचे कीर्तन हे देव, धर्म, मोक्ष किंवा पारलौकिक गोष्टींवर आधारलेले नव्हते; ते पूर्णपणे धर्मनिरपेक्ष (secular) आणि सामाजिक होते. स्वच्छता, अंधश्रद्धा निर्मूलन, शिक्षण, कर्जबाजारीपणा आणि व्यसनमुक्ती हे त्यांच्या कीर्तनाचे विषय असत.

फुले-आंबेडकरी विचारांचे लोकभाषेतील रूपांतर: गाडगे महाराजांच्या कीर्तनात फुले आणि आंबेडकरांच्या विचारांचेच प्रतिध्वनी ऐकू येतात, पण ते लोकांच्या भाषेत, त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे देऊन मांडलेले असतात. जेव्हा ते म्हणतात:

“बापहो, जेवणाचे ताट मोडा, भाकरी हातावर घेऊन खा, पण मुलांना शाळेत पाठवा! शिकलेली माणसं दिल्लीच्या तखत्यावर भाषण करत्यात अन् आमचीच न शिकलेली माणसं बोरीबंदरच्या स्टेशनला पोती उचलतात.” (वाघ, १९८९)

तेव्हा ते फुले आणि आंबेडकरांनी सांगितलेले शिक्षणाचे महत्त्वच, अत्यंत प्रभावी आणि लोकांच्या काळजाला हात घालणाऱ्या भाषेत सांगत असतात. 'देव दगडात नाही, तो माणसात आहे,' हा त्यांचा संदेश म्हणजे फुले यांच्या सत्यशोधकी आणि आंबेडकर यांच्या बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारांचेच सार होते.

डॉ. आंबेडकरांशी असलेले नाते: गाडगे महाराजांचा डॉ. आंबेडकरांवर प्रचंड विश्वास आणि आदर होता. त्यांची भेट झाल्यावर, “बाबासाहेब, उशिरा भेटलात. आधी भेटला असता, तर भारतभर बांधलेल्या धर्मशाळांच्या जागी शाळा बांधल्या असत्या,” हे त्यांचे उद्गार अत्यंत सूचक आहेत (गोसावी, २०१०). यातून त्यांची शिक्षणाबद्दलची तळमळ आणि आंबेडकरांच्या

कार्याबद्दलची त्यांची समज दिसून येते. त्यांनी आपल्या कीर्तनातून आणि कार्यातून आंबेडकरांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीला एक प्रचंड मोठे नैतिक आणि लोक-पाठबळ मिळवून दिले. ते आंबेडकरांच्या बौद्धिक कार्याचे एक पूरक, लोक-आध्यात्मिक बळ होते.

२. कर्मवीर भाऊराव पाटील: शिक्षणाचे बहुजनीकरण

कर्मवीर भाऊराव पाटील (१८८७-१९५९) यांनी फुले आणि शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक वारशाला एका विशाल आणि संस्थात्मक चळवळीत रूपांतरित केले. त्यांनी १९१९ साली 'रयत शिक्षण संस्थे'ची स्थापना केली, ज्याचा उद्देशच 'बहुजन समाजासाठी शिक्षण' हा होता. भाऊराव पाटील हे सत्यशोधक समाजाच्या विचारांनी खोलवर प्रभावित होते.

- 'कमवा आणि शिका' (Learn and Earn): भाऊराव पाटलांनी ओळखले होते की, ग्रामीण भागातील गरीब मुले-मुली केवळ फी नसल्यामुळे किंवा शाळा जवळ नसल्यामुळे शिक्षण घेऊ शकत नाहीत, असे नाही, तर त्यांना घरच्या गरिबीमुळे शिक्षण परवडत नाही. यावर उपाय म्हणून त्यांनी 'कमवा आणि शिका' ही क्रांतिकारक योजना सुरू केली. या योजनेमुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेत असताना स्वावलंबीपणे राहण्याची सोय झाली. ही केवळ एक शैक्षणिक योजना नव्हती; ती श्रमाला प्रतिष्ठा देणारी आणि विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मसन्मान रुजवणारी एक सामाजिक चळवळ होती. फुले यांनी सांगितलेली श्रमाची प्रतिष्ठा आणि शिक्षणाचे महत्त्व यांचा हा एक व्यावहारिक संगम होता.
- जातिभेद-निर्मूलनाचे प्रयोगशाळा: भाऊराव पाटलांनी चालवलेली वसतिगृहे ही केवळ राहण्याची सोय नव्हती, तर ती जातिभेद-निर्मूलनाच्या प्रयोगशाळा होत्या. त्यांनी आपल्या वसतिगृहांमध्ये सर्व जाती-धर्माच्या मुलांना एकत्र राहण्याची, एकत्र जेवण्याची आणि एकत्र शिकण्याची सक्ती केली. त्यांनी एका अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या विद्यार्थ्यांच्या हस्ते आपल्या वसतिगृहाचे उद्घाटन केले होते. शाहू महाराजांनी जसे आपल्या राज्यात आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन दिले, त्याचप्रमाणे भाऊराव पाटलांनी आपल्या शिक्षण संस्थांमधून प्रत्यक्ष कृतीतून जातीय सलोखा आणि समता रुजवण्याचा प्रयत्न केला.
- शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण: रयत शिक्षण संस्थेने खेडोपाडी, वाड्या-वस्त्यांवर शाळा उघडून शिक्षणाला खऱ्या अर्थाने सामान्य माणसाच्या दारापर्यंत पोहोचवले. त्यांनी फुले, शाहू आणि आंबेडकरांचे शिक्षणाद्वारे समाज परिवर्तनाचे स्वप्न प्रत्यक्ष जमिनीवर उतरवून दाखवले.
- थोडक्यात, संत गाडगे महाराज आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी फुले-शाहू-आंबेडकरांच्या उच्च, वैचारिक पातळीवरील विचारांना आपल्या कार्याच्या माध्यमातून एका प्रचंड मोठ्या लोकचळवळीचे स्वरूप दिले. एकाने कीर्तनातून लोकांचे 'मन' बदलले, तर दुसऱ्याने शिक्षण संस्थांमधून नवी 'पिढी' घडवली. या दोघांच्या कार्यामुळेच महाराष्ट्रातील प्रबोधनाची चळवळ ही केवळ काही मोजक्या शहरांपुरती किंवा विचारवंतांपुरती मर्यादित न राहता, ती खऱ्या अर्थाने ग्रामीण आणि बहुजन बनली.

सहावा घटक: 'युगबंधां'चे महत्त्व आणि महाराष्ट्राच्या प्रबोधन परंपरेचे वेगळेपण

महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासाचा, महात्मा फुले यांच्यापासून ते डॉ. आंबेडकर, गाडगे महाराज आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यापर्यंतचा हा प्रवास, केवळ काही सुद्धा-सुद्धा महापुरुषांच्या कार्याची गाथा नाही. तो एका शक्तिशाली आणि सेंद्रिय वैचारिक प्रवाहाच्या सातत्याचा, विस्ताराचा आणि उत्क्रांतीचा एक विलक्षण आलेख आहे. या लेखात प्रस्तुत केलेला 'युगबंधां'चा सिद्धांत, या महापुरुषांमधील केवळ वैयक्तिक संबंधांवर नव्हे, तर त्यांच्यातील वैचारिक अनुबंधावर आणि कार्यात्मक सातत्यावर भर देतो. या विश्लेषणातून महाराष्ट्राच्या प्रबोधन परंपरेचे जे वेगळेपण आणि महत्त्व समोर येते, ते खालीलप्रमाणे सारांशित करता येते.

१. एका सेंद्रिय प्रवाहाचे सातत्य:

या लेखाचा मुख्य युक्तिवाद असा होता की, महाराष्ट्राची सामाजिक क्रांती ही फुलेप्रणीत विचारांचा एक विकसित होत गेलेला प्रवाह आहे. हे विश्लेषण स्पष्टपणे दाखवते की:

- फुले यांनी बीज पेरले: त्यांनी शिक्षण, जातीयता, स्त्री-दास्य आणि इतिहासाच्या पुनर्लेखनाच्या माध्यमातून एका मूलगामी, बहुजनवादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारसरणीची पायाभरणी केली.
- सयाजीराव आणि शाहूंनी ते रुजवले: या दोन द्रष्ट्या राजांनी फुले यांच्या विचारांना आपल्या प्रशासकीय आणि कायदेशीर अधिकाराचे पाठबळ देऊन, एका वैचारिक चळवळीला संस्थात्मक स्वरूप दिले. त्यांनी आरक्षणाच्या आणि सक्तीच्या शिक्षणाच्या माध्यमातून या विचारांना मूर्त रूप दिले.
- आंबेडकरांनी कळस चढवला: डॉ. आंबेडकरांनी या परंपरेला एका सखोल तात्त्विक आणि घटनात्मक चौकटीत बसवून पूर्णत्वास नेले. त्यांनी या चळवळीला केवळ अखिल भारतीयच नव्हे, तर चिरस्थायी बनवले.
- गाडगे महाराज आणि कर्मवीरांनी ते लोकांपर्यंत पोहोचवले: या दोन लोकनेत्यांनी हाच विचार तळागाळातील सामान्य जनतेपर्यंत त्यांच्या भाषेत आणि त्यांच्या पद्धतीने पोहोचवून, त्याला एका व्यापक लोकचळवळीचे स्वरूप दिले.

हा प्रवास एका सरळ रेषेतला आणि पूर्वनियोजित नसला तरी, त्यात एक वैचारिक सातत्य आणि कार्यात्मक अनुबंध स्पष्टपणे दिसतो. प्रत्येक पुढच्या पिढीतील महापुरुषाने आधीच्या पिढीच्या कार्याचा आधार घेतला, त्याला आपल्या काळाच्या गरजेनुसार विस्तारले आणि अधिक प्रभावी बनवले.

२. महाराष्ट्राच्या प्रबोधन परंपरेचे वेगळेपण:

भारताच्या इतर प्रांतांमध्येही सामाजिक सुधारणेच्या चळवळी झाल्या. परंतु, महाराष्ट्रातील ही परंपरा अनेक अर्थानी वेगळी आणि अद्वितीय ठरते. विचार आणि कृती यांचा संगम: ही चळवळ केवळ वैचारिक किंवा बौद्धिक पातळीवर मर्यादित राहिली नाही. फुले यांचे विचार, शाहू महाराजांची धोरणे, आंबेडकरांची घटनात्मक लढाई आणि कर्मवीरांची शिक्षण संस्था – या सर्वांमध्ये विचार आणि प्रत्यक्ष कृती यांचा सुरेख संगम दिसतो.

- आंतर-पिढी हस्तांतरण: एका पिढीतील नेत्याने दुसऱ्या पिढीतील नेत्याला जाणीवपूर्वक पाठिंबा देणे, त्याला आपले वारसदार मानणे आणि त्याच्या कार्याला पुढे नेण्यासाठी मदत करणे (उदा. शाहू महाराजांनी आंबेडकरांना दिलेला पाठिंबा), हे या परंपरेचे अत्यंत महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. यामुळे ही चळवळ नेते बदलले तरी दिशाहीन झाली नाही.
- बहुआयामी स्वरूप: ही चळवळ केवळ एकाच मुद्द्यावर (उदा. केवळ अस्पृश्यता निवारण किंवा केवळ स्त्री-शिक्षण) केंद्रित नव्हती. ती शिक्षण, समाज, धर्म, राजकारण, अर्थकारण आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांना स्पर्श करणारी एक सर्वांगीण (holistic) क्रांती होती.
- राजकीय आणि सामाजिक शक्तींचे सहकार्य: पुरोगामी राज्यकर्ते (शाहू, सयाजीराव), मूलगामी विचारवंत (फुले, आंबेडकर) आणि तळागाळातील लोकनेते (गाडगे महाराज, कर्मवीर) यांच्यात निर्माण झालेले सहकार्याचे नाते (synergy), हे या चळवळीच्या यशाचे एक प्रमुख कारण होते.

अंतिम निष्कर्ष:

‘युगपुरुषामधले युगबंध’ हे केवळ एका ऐतिहासिक योगायोगाचे परिणाम नाहीत, तर ते एका जिवंत आणि प्रवाही वैचारिक परंपरेचे द्योतक आहेत. या महापुरुषांनी एकमेकांना दिलेला आधार आणि त्यांच्या कार्यात असलेले सातत्य, हेच महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचे खरे सामर्थ्य आहे. त्यांनी हे दाखवून दिले की, कोणतीही मोठी सामाजिक क्रांती ही एका व्यक्तीच्या किंवा एका पिढीच्या कार्याने पूर्ण होत नाही; त्यासाठी अनेक पिढ्यांचे, अनेक हातांचे आणि एका समान ध्येयाने प्रेरित झालेल्या अनेक मनांचे योगदान आवश्यक असते.

आजच्या खंडित आणि विभागलेल्या सामाजिक-राजकीय वातावरणात, या महापुरुषांमधील ‘युगबंधा’चा अभ्यास करणे, हे केवळ एक अकादमिक कार्य नाही, तर ते एक प्रेरणादायी आणि दिशादर्शक कार्य आहे. ते आपल्याला शिकवते की, वैयक्तिक मतभेद आणि कार्यशैलीतील भिन्नता असूनही, एका मोठ्या, उदात्त ध्येयासाठी एकत्र कसे यायचे आणि एका पिढीने लावलेल्या वृक्षाची दुसऱ्या पिढीने कशी काळजी घ्यायची. महाराष्ट्राच्या या प्रबोधन परंपरेचा हाच संदेश आजच्या काळासाठी सर्वात जास्त प्रस्तुत आणि मौल्यवान आहे.

संदर्भसूची

1. आंबेडकर, बी. आर. (१९४६). हू वेअर द शूद्राज? (शूद्र कोण होते?). ठाकर अँड कंपनी.
2. आंबेडकर, बी. आर. (१९४८). द अनटचेबल्स: हू वेअर दे अँड व्हाय दे बिकेम अनटचेबल्स? (अस्पृश्य: ते कोण होते आणि ते अस्पृश्य का बनले?). अमृत बुक कंपनी.
3. ऑम्ब्रेट, गे. (१९७६). कल्चरल रिव्होल्ट इन अ कॉलोनियल सोसायटी: द नॉन-ब्राह्मण मूव्हमेंट इन वेस्टर्न इंडिया, १८७३ टू १९३० (वसाहतवादी समाजातील सांस्कृतिक विद्रोह:

- पश्चिम भारतातील ब्राह्मणेतर चळवळ, १८७३ ते १९३०). सायंटिफिक सोशलिस्ट एज्युकेशन ट्रस्ट.
4. कसबे, रा. (१९८५). आंबेडकरवाद. सुगावा प्रकाशन.
 5. कीर, ध. (१९६८). महात्मा ज्योतिराव फुले: फादर ऑफ इंडियन सोशल रिव्होल्यूशन (महात्मा ज्योतिराव फुले: भारतीय सामाजिक क्रांतीचे जनक). पॉप्युलर प्रकाशन.
 6. कीर, ध. (१९७१). डॉ. आंबेडकर: लाइफ अँड मिशन (डॉ. आंबेडकर: जीवन आणि कार्य). पॉप्युलर प्रकाशन.
 7. कीर, ध. (१९७४). राजरिष शाहू छत्रपती: अ रॉयल रिव्होल्यूशनरी (राजर्षी शाहू छत्रपती: एक राजेशाही क्रांतिकारक). पॉप्युलर प्रकाशन.
 8. गोसावी, य. (२०१०). युगपुरुषांच्या आठवणी. स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस.
 9. जाफ्रलो, सी. (२००५). डॉ. आंबेडकर अँड अनटचेबिलिटी: अँनलायझिंग अँड फायटिंग कास्ट (डॉ. आंबेडकर आणि अस्पृश्यता: जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण आणि लढा). परमनंट ब्लॅक.
 10. पाटील, ली. (१९८३). कर्मवीर भाऊराव पाटील: जीवन व कार्य. रयत शिक्षण संस्था.
 11. पानमंद, एस. (२०१२). संत गाडगे महाराज: अ सोशल रिफॉर्मर (संत गाडगे महाराज: एक समाजसुधारक). लॅप लॅबर्ट अकॅडमिक पब्लिशिंग.
 12. फडके, य. दि. (१९९१). आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१८-१९४७). श्रीविद्या प्रकाशन.
 13. फडके, य. दि. (१९९१). शोध बाळगोपाळांचा. श्रीविद्या प्रकाशन.
 14. फुले, जो. (१८७३). गुलामगिरी.
 15. फुले, जो. (१८८३). शेतकऱ्याचा असूड.
 16. माळी, गं. बा. (१९९१). क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले. अस्मिता प्रकाशन.
 17. लठ्ठे, ए. बी. (१९२४). मेमॉयर्स ऑफ हिज हायनेस श्री शाहू छत्रपती, महाराजा ऑफ कोल्हापूर (कोल्हापूरचे महाराज, श्री शाहू छत्रपती यांच्या आठवणी). द टाइम्स प्रेस.
 18. वाघ, वि. (१९८९). गाडगेबाबा चिंतन. ग्रंथालय प्रकाशन.